

UPRIZORITVE Hlapcev IVANA CANKARJA OD ZAČETKOV DO DANES

Nina Žavbi Milojević

Akademija za gledališče, radio, film in televizijo, Ljubljana

UDK 821.163.6–2Cankar I.:792.02"1919/2012"

Od prve uprizoritve (1919) do danes so bili *Hlapci* Ivana Cankarja uprizorjeni na zelo različne načine. Na začetku so uprizoritve strogo sledile dramski predlogi, kasneje se je uprizoritvena umetnost vse bolj osamosvajala in si dovolila več umetniške svobode. Prispevek na podlagi analize kritik razvršča uprizoritve v slovenskih profesionalnih gledališčih v pet skupin in razlaga značilnosti vsake od njih.

dramatika, uprizoritev, gledališka kritika, Ivan Cankar, *Hlapci*

Since its first staging in 1919 the play *Hlapci* (Servants) by Ivan Cankar has been staged in many different ways. In the early days stagings strictly followed the dramatic text, but later the performing arts became more independent and allowed for more artistic freedom. Reviews of stagings in Slovene professional theatres form the basis for the analysis in this article. The stagings are divided into five categories and the features of each are explained.

drama, staging, theatre review, Ivan Cankar, *Servants*

1

Drame Ivana Cankarja so ob izidu zaradi svoje družbene aktualnosti pogosto naleteli na ovire pri knjižni izdaji in uprizoritvi. Njihov poseben status (kanonizirana in nacionalno konstitutivna književnost) poleg sprememb gledališke estetike in zgodovinskih okoliščin ves čas vpliva na interpretacije in uprizoritve v gledališčih.

Namen prispevka je popisati kritiške odzive na različne dramske uprizoritve Cankarjevih *Hlapcev* od začetkov (1919) do danes in ugotoviti, kako se je razvijalo uprizarjanje preučevanega dramskega teksta. Pregledala sem vse kritike, ki so bile objavljene v domačem časopisju in so danes dosegljive, in literarnoteoretične razprave, ključne za razumevanje *Hlapcev* v določenem kontekstu (družbenem, političnem in umetnostnem). Pred tem prispevkom so nekateri raziskovalci že popisovali kritiške odzive (Moravec, Peršak), vendar ne v celotnem zgodovinskem obsegu in ne z namenom ugotoviti, kakšen je bil razvoj uprizoritev.

Vsaka doba je prinesla drugačno razumevanje tega dramskega teksta, ki je izrazito odprto za različne interpretacije. Že samo branje drame je bilo ob izidu drugačno, kot je danes, uprizoritev kot taka pa je samostojno umetniško delo in prinaša več kot branje. Prinaša igro in govorno interpretacijo, kostume, sceno, režijski koncept, glasbo in podobno. Skozi zgodovino so se spreminjale gledališke estetike, družbene, politične

in kulturne okoliščine, zato so uprizoritvene prakse, neodvisno od dramskega materiala, različne. Zadnja stvar, ki me zanima tudi s stališča nadaljnjega raziskovanja, pa je, koliko kritiki omenjajo govor na odru.

2

Uprizoritve *Hlapcev* v prispevku razvrščam po skupnih karakteristikah v pet skupin.¹ V posamezni skupini popisujem vse uprizoritve v profesionalnih gledališčih v slovenskem prostoru, pri čemer navajam ime režiserja, čas premiere in gledališko hišo (z današnjim imenom), v kateri so bili *Hlapci* uprizorjeni. Nato opredeljujem skupne značilnosti uprizoritev v skupini, na koncu pa se osredotočam na reprezentativno uprizoritev skupine oz. obdobja. Na tem mestu moram omeniti, da je omenjena klasifikacija nastala zgolj na podlagi prebiranja kritik, interpretacij, režijskih dnevnikov in podobnega, ne pa na podlagi ogleda posnetkov omenjenih predstav. V tem prispevku podrobneje ne utemeljujem, zakaj prihaja do preloma v načinu uprizorjanja, saj tako kompleksna tematika zahteva obširnejšo raziskavo in obsežnejši prispevek. Podane so le smernice za nadaljnje razmišljanje in raziskovanje, predvideno v okviru moje doktorske disertacije, ki se bo ukvarjala predvsem z govorno realizacijo dramskega besedila v uprizoritvah *Hlapcev*.

2.1

V prvo skupino uvrščam uprizoritve med letoma 1919 in 1928:

- SSG Trst, maj 1919, režiser Milan Skrbinšek.
- SNG Drama Ljubljana, december 1919, režiser Osip Šest.
- SSG Trst, februar 1920, režiser Emil Kralj.
- SLG Celje, junij 1920, režiser Milan Skrbinšek.
- Drama SNG Maribor, september 1920, režiser Valo Bratina.
- Drama SNG Maribor, september 1922, režiser Valo Bratina.
- SNG Drama Ljubljana, oktober 1922, režiser Osip Šest.
- MG Ptuj, oktober 1926, režiser Valo Bratina.
- SNG Drama Ljubljana, oktober 1926, režiser Milan Skrbinšek.
- SLG Celje, oktober 1927, režiser Valo Bratina.

V času prve uprizoritve *Hlapcev* v Ljubljani je bilo slovensko gledališče v primerjavi z današnjimi razmerami še na svojem začetku.² Režija in igra sta se šele razvijali, uprizoritve pa so se strogo držale dramskih predlog, zato uprizoritvenih presežkov še ni bilo mogoče pričakovati. Prav tako je bila zgodovinska situacija nastanka drame še

¹ V posamezno skupino uvrščam uprizoritve v določenem časovnem in zgodovinskem obdobju, pod vplivom podobnih zgodovinskih in umetnostnih okoliščin. Zaradi omenjenih okoliščin so si uprizoritve znotraj posamezne skupine v določenih značilnostih oz. karakteristikah podobne, npr. v sledenju dramskemu besedilu oz. odstopanju od le-tega, v izrazitih režijskih posegih ali scenskih posebnostih, v dopisovanju besedila ali dramaturških črtah, v posodabljanju teksta ipd. V nadaljevanju v analizi posameznega obdobja oz. skupine navajam, katera karakteristika je najbolj značilna za to skupino.

² Poklicna gledališka dejavnost na Slovenskem se je začela l. 1867 z ustanovitvijo Dramatičnega društva, Deželno gledališče v Ljubljani se je odprlo l. 1892, po l. 1919 (po prvi svetovni vojni) pa so bila ukinjena nemška gledališča (Podbevšek 2010: 203).

relativno blizu, kar je onemogočalo radikalnejše interpretacije. Prve predstave so bile precej stereotipne in šablonske. V desetih letih uprizarjanja *Hlapcev* je v gledališču samem prišlo do določenega razvoja. Uprizoritve so tudi po pričevanju kritikov postajale kvalitetnejše – napredovala je tako igra kot izgradnja scene in podobno. O zelo različnih interpretacijah in o kasnejši škandaloznosti pa tu še ni govora.

Kritike prvih uprizoritev so se večinoma ukvarjale z zgodbo, s samo dramo, s Cankarjem in njegovim jezikom, ne pa toliko z uprizoritvijo. V povezavi z le-to so omenjale dobro opravljeno režiserjevo delo, posebno uspele scene, odzive publike in celostni vtis ob predstavi. Ob vsaki novi uprizoritvi so bile kritike natančnejše in so opisovale različne plasti uprizoritve. Podrobneje so se dotaknile enega sklopa – v nekaterih je še vedno najbolj podrobno opisana vsebina, v drugih začne prevladovati igra. Začenjajo se tudi že polemike, koliko sme uprizoritveno besedilo odstopati od dramskega. O govoru igralcev večinoma ne izvemo ničesar, omenjen je le Cankarjev jezik, ki je bil predmet kritik že ob knjižni izdaji *Hlapcev*.

Kot primer navajam kritiko uprizoritve v režiji Osipa Šesta v ljubljanski Drami l. 1922: »Predstava je bila skrbno pripravljena; [...] tudi igra je bila živa, smiselna. Režija v rokah g. Šesta, kakor smo pri njem vajeni, skrbna. Le tretje oziroma četrto dejanje nam ni bilo všeč; režiser se je pač držal označb v knjigi ter jih izvršil, kakor jih je razumel« (Sagitta 1922: [nepaginirano]). Kritika se dotika tudi scene, razsvetljave, igre in govora: »Nekateri govorje pretiho, zato jih ni razumeti« (prav tam). Govora se je kritik lotil precizno, s stališča analize vsake posamezne izvedbe: »Učiteljico Geni smo čuli dobro, žal, da zmečka skoraj vsak stavek« (prav tam).

2.2

V drugo skupino uvrščam uprizoritve med letoma 1928 in 1958:

Drama SNG Maribor, oktober 1928, režiser Jože Kovič.

Drama SNG Maribor, oktober 1934, režiser Jože Kovič.

SNG Drama Ljubljana, oktober 1934, režiser Ciril Debevec.

SNG Drama Ljubljana, februar 1939, režiser Ciril Debevec (nespremenjena predstava iz l. 1934).

SLG Celje, april 1946, režiser Fedor Gradišnik.

SNG Drama Ljubljana, november 1948, režiser Slavko Jan.

SSG Trst, december 1948, režiser Jože Babič.

SLG Celje, marec 1952, režiser Fedor Gradišnik.

Prešernovo gledališče Kranj, september 1953, režiser Slavko Jan.

Uprizoritve tega obdobja stremijo k realizmu, ki ni realizem v ožjem pomenu besede (obdobje v umetnosti), ampak približevanje »resničnemu življenju« (Šega 1949: 4). Zgodi se obrat stran od tipiziranih likov, ki naj bi se kazali kot življenjski. V tem obdobju je bila temeljna vrednota zvestoba dramskemu besedilu, interpretacija režiserja ni smela odstopati od le-tega. Interpretacije drame so se obrnile v smer Jermanovega osebnega problema. »Mnoge strani te Cankarjeve drame, vsa prva štiri dejanja potrjujejo domnevo, da je Cankar skrajna videl v Jermanu človeka, ki ga ubijeta njegova lastna nemoč in okolica, proti kateri se bori, človeka, čigar tragični problem je

v tem, da je sicer dovolj močan za izvedbo pogumnega dejanja, pa preslab, da bi prenesel posledico« (Pavšič 1937: 370). Cankar od začetka drame gradi Jermanovo notranjo razklanost, ki vodi do njegovega zloma. Če se razumevanje drame premika v intimno plat, je logično, da tudi uprizoritve vse bolj posegajo na to področje.

Kot primer navajam dve uprizoritvi te skupine. V uprizoritvi iz l. 1934 Ciril Debevec dramske predloge ne razume le kot politično satiro. Namen režije je »postaviti delo na oder v čim boljši in jasnejši obliki, to se pravi čim bolj podobno tisti sliki, ki jo nosim o delu v svojih mislih in svojih čustvih« (Debevec 1934/35: 29). Njegov režijski koncept je očitno obrodil sadove, saj so si kritike precej enotne: »Predstava je bila izvrstna in režiserju g. Cirilu Debevcu gre zasluga, da smo gledali 'Hlapce' z napetim in do zadnjega prizora premiersko živim zanimanjem. Vsa inscenacija je brez vsakega umetničenja, realistično naravna, slovensko domača, odrski praktična, hkrati lepa« (G[ovekar] 1934: 3). Režiser je *Hlapcem* poskušal dati »duhovno realistično, nadčasovno podobo. [...] Toda osebe v teh 'Hlapcih' res niso več simboli, ampak resnični ljudje« (K[oblar] 1934: 5). Režijsko je uprizoritvi odvzel boj med liberalizmom in klerikalizmom, saj gre za splošno dramo vseh ljudi. Trdno se drži teksta, vendar pa se interpretacijska os premakne v smer Jermanove drame in v smer občosti.

Hlapci so bili po 2. svetovni vojni prvič popolnoma neokrnjeni.³ V gledališkem listu ljubljanske Drame zasledimo misel režiserja Slavka Jana, da je treba »ustvariti žive, naše odrske podobe« (Jan 1948: 50) namesto človeških tipov. To poskuša doseči z »realističnim odrskim prijemom. [...] Če se nam posreči izluščiti in ponazoriti vsebino drame ter postaviti naše osebe kot resnične ljudi in ne karikature; bomo izvršili osnovno našo gledališko-umetniško dolžnost« (prav tam: 54). Tudi scena je realistična, torej usklajena z režiserjevim konceptom. Uprizoritev ostaja popolnoma zvesta dramskemu besedilu.

2.3

V tretjo skupino uvrščam uprizoritve med letoma 1958 in 1967:

Drama SNG Maribor, november 1958, režiser Vladimir Skrbinšek.
SSG Trst, februar 1965, režiser Branko Gombač.
SNG Drama Ljubljana, oktober 1967, režiser Slavko Jan.

V uprizoritvah med letoma 1958 in 1967 je nakazan odmik od realizma. Kritika opozarja, da je ljubljanska predstava izpred enega desetletja postavila visoke kriterije bodočim uprizoritvam *Hlapcev*, da pa to ne pomeni, da se je treba kar pomiriti z njenim uspehom. Moramo namreč »najti Hlapcem tako podobo, kakršno terja naš čas in njegovo pojmovanje umetnosti. Že dolgo časa je namreč živa misel, da Cankarju zgolj z realizmom ne moremo več do dna« (bh 1958: 2). Uprizoritve se odmikajo stran od historicizma, v Cankarjevem besedilu režiserji iščejo globljo problematiko, ki je v danem kontekstu aktualna.

³ Pred tem v uprizoritvah nikoli ni smelo biti upoštevano celotno dramsko besedilo. Avstrijska cenzura je *Hlapcem* dosodila 62, jugoslovanska pa 13 problematičnih mest.

V sezoni 1958/59 je v mariborski Drami *Hlapce* režiral Vladimir Skrbinšek. Bruno Hartman je v gledališkem listu opredelil boj med župnikom in Jermanom kot »boj enakega z enakim« (Hartman 1958: 7). Jermana zlomi njegov notranji boj, sprašuje se, ali je več vredno materino življenje ali pa revolucionarni boj. Režiserju je pomagal inscenator Viktor Molka in skupaj sta »opustila historicistično oživljanje naše preteklosti in se premaknila k poglobljenemu iskanju bistvene problematike v Cankarjevem velikem delu« (bh 1958: 2). V primerjavi s psihološkim realizmom Slavka Jana, ki je dobro prikazal dobo in ljudi, v režiji Vladimira Skrbinška prevladuje »stilizacija in želja po simboličnem vrednotenju« (Smasek 1958: 5). Scena je le nakazovala prizorišče in je bila usklajena z režiserjevim konceptom.

Slavko Jan je l. 1967 *Hlapce* ponovno (po l. 1948) postavil na oder v ljubljanski Drami. »Režiser je v neki meri vztrajal pri svoji nekdanji uprizoritveni zamisli, hotel pa je slediti tudi sodobnejšemu gledališkemu izrazu.« (Zupančič 1967: 37.) Njegovo prejšnje delo je razmišljalo znotraj realnega in časovnega konteksta. »Nekdanje notranje slogovne sklenjenosti današnja predstava nima, v njej je čutiti različne sloge in strujanja. [...] Tako se dovolj klasicistično zamišljena predstava ni mogla hkratio preleviti v nov scenski ambient« (Zupančič 1967: 38). Slavko Jan poskuša modernizirati svojo prejšnjo režijo, a še vedno ostaja nekje v okviru realizma, s čimer se ne ujema scenografija, to pa celotni uprizoritvi daje vtis neenotnosti in nedoslednosti.

2.4

V četrto skupino uvrščam uprizoritve od l. 1967 do konca tisočletja:

- SLG Celje, oktober 1967, režiser Mile Korun.
- Drama SNG Maribor, oktober 1976, režiser Igor Pretnar.
- MGL, oktober 1980, režiser Dušan Jovanović.
- SNG Drama Ljubljana, oktober 1980, režiser Mile Korun.
- SLG Celje, september 1990, režiser Mile Korun.
- SSG Trst, oktober 1990, režiser Boris Kobal.
- SNG Drama Ljubljana, september 1995, režiser Mile Korun.

V uprizoritvah od l. 1967 naprej se je interpretacijska ost usmerila k Jermanu in njegovim osebnim stiskam ter stran od družbenega. To se je nadaljevalo v prelomni sezoni (v uprizoritvah *Hlapcev*) 1980/81, ko sta dramo istočasno režirala Mile Korun in Dušan Jovanović. Režije so bile v tem obdobju izrazitejše, režiserji niso več le sledili besedilu drame. Ves čas so bila prisotna razmišljanja o razmerju med dramskim tekstom in uprizoritvijo. Uveljavilo se je gledališče kot umetnost oz. uprizoritev kot umetniško delo, ki izhaja iz literature, a ji ni podrejeno. V tem je bilo obdobje izrazito prelomno.

Osredotočila se bom na sezono 1980/81, ko sta na gledališke odre naenkrat prišli dve uprizoritvi Cankarjevih *Hlapcev*. »Oba sta se odmaknila od avtentičnega Cankarjevega besedila, pa ne samo z običajnimi režijskimi črtami, ampak že kar s posegi, ki bolj ali manj spreminjajo njegovo notranjo sestavo« (Kos 1981: 113). Režija Slavka Jana iz l. 1948 je interpretirala *Hlapce* v smislu razrednega boja, novejša uprizoritev pa se bolj ukvarjajo z Jermanovim problemom. Pozornost se je »preusmerila na

individualno področje« (Vurnik 1980: 4). Pri obeh uprizoritvah ni možen Jermanov izhod v novo življenje. Sprožil se je plaz kritičnih razmišljanj o tem, koliko lahko režiser posega v avtorjevo besedilo. »Včasih je bila v zavesti publike živa ena in edina različica uprizarjanja Cankarja. Danes se mi zdi, da je gledališka družba že tako odprta, da ni več ene zakonitosti« (Peršak 1981: 412). Gledališče je samostojna oblika umetnosti s svojimi zakonitostmi, ki upošteva besedilno predlogo, v uprizoritveni dejavnosti pa »enakopravno sodelujeta in soustvarjata literatura in oder« (prav tam: 420). »V teatru se [...] srečujemo s čisto posebno mobilizacijo besedila v novem kontekstu« (Inkret 1980: 24).

V tej skupini oz. obdobju so uprizoritve zelo različne. V Mestnem gledališču ljubljanskem je v sezoni 1980/81 režijo prevzel Dušan Jovanović. Dramaturg Marko Slodnjak je v gledališkem listu zapisal: »Ni očitek, da so Cankarjevi HLAPCI v drugačnih zgodovinskih trenutkih pomenili nekaj drugega, ni očitek, da so bili uporabljeni, kot so bili, ni očitek, da jih nosimo v zavesti kot nekaj posvečenega – očitati bi si lahko samo, ko ne bi z ustvarjalnim pogumom spregovorili o možnosti Jermanove sedanjosti« (Slodnjak 1980: [nepaginirano]). Režiser je uprizoritev želel postaviti v konkreten čas, kar je dosegel z dokumentarističnim gradivom, ki ga je vključil v Cankarjev tekst. »Je pa bila ta obogatitev obenem tudi osiromašitev, nekaj dvoreznega. Politično je postala vsa stvar nazornejša, izrazitejša, dramsko pa je uprizoritev izgubila nekaj svoje možne strnjenosti in napetosti in prodornosti« (Smasek 1980: 6). V isti gledališki sezoni so bili v ljubljanski Drami uprizorjeni še *Hlapci* Mileta Koruna. Uprizoritev »nosi v sebi neizbrisno režiserjevo znamenje« (Mermolja 1981: 9), ne sledi kalupom. »Režiser Mile Korun je interpretiral Cankarjeve *Hlapce* izvirno, a hkrati skrajno natančno, zgradil je predstavo, ki je vseskozi dosledna osnovni zamisli, tako da tudi konec, kjer izpade del Cankarjevega teksta, ne izveni kot nasilje nad Cankarjem« (Vurnik 1980: 4).

2.5

V peto skupino uvrščam uprizoritve novega tisočletja:

Drama SNG Maribor, maj 2005, režiser Samo M. Strelec.

Prešernovo gledališče Kranj in Anton Podbevšek Teater, marec 2010, režiser Matjaž Berger.

SNG Nova Gorica, oktober 2011, režiser Miha Golob.

V novem tisočletju so bili *Hlapci* uprizorjeni trikrat. Dve uprizoritvi (režiserja Sama M. Strelca in Matjaža Bergerja) sta dramsko besedilo izrazito aktualizirali, obe sta uporabljali več tehnoloških pomagal kot prejšnje predstave (npr. projiciranje posnetka na platno oz. snemani odseki znotraj uprizoritve). Nadaljuje se razumevanje uprizoritve kot samostojnega umetniškega dela in desakralizacija *Hlapcev*, nova pa je predvsem uporaba tehnologije (drugačne kot doslej) za doseganje različnih odrskih učinkov, kar pa ni prisotno le v uprizarjanju dramatike Ivana Cankarja, ampak v gledališki umetnosti nasploh.

Kot primer navajam *Hlapce* v komentirani izdaji režiserja Matjaža Bergerja. Gre za »uprizoritev in vzporedni komentar, ki ga režiser najde pri filozofih, kot so Pascal,

de la Boétie, Hegel, Althusser« (Lukan 2010: 19). Matjaž Berger se ukvarja z razmerjem hlapec – gospodar »s stališča klasične in sodobne evropske filozofije, hkrati pa ga postavlja v tako rekoč univerzalen evropski kontekst« (prav tam). »Hkrati je Cankarjevo besedilo odigrano skoraj v celoti, nekateri poudarki pa so postavljeni v drugačno luč« (R. B. 2010: 15). Uprizoritev ne ukinja avtorja, ampak ga na novo bere. Ves čas je predstava medijsko aktualizirana – na zaslonu se predvajajo komentarji. Vesna Jurca Tadel ocenjuje, da od gledalca zahteva poznavanje raznolikih simbolov in delčkov zgodovine, hkrati pa ob vsem tem izgubi osnovno misel: »kdo in kaj so današnji hlapci; kakšna je lahko Jermanova pozicija danes« (Jurca Tadel 2010: 9).

3

Uprizoritve *Hlapcev* Ivana Cankarja vedno znova zbujejo veliko zanimanje tako publike kot tudi gledališke kritike. V začetnih obdobjih uprizarjanja so bile zveste dramski predlogi, posebnih presežkov v igri in režiji še ni bilo, predstave pa so bile precej šablonske. V novejših obdobjih so uprizoritve vse bolj aktualizirale dramsko besedilo, režije so postale izrazitejše, interpretacijska ost se je usmerjala od družbenega k individualnemu. Zlasti od l. 1967 naprej se uprizoritve med seboj močno razlikujejo in vsaka po svoje aktualizira dramsko besedilo. V novem tisočletju se nadaljujeta desakralizacija in aktualizacija *Hlapcev*, povečuje se uporaba tehnoloških pomagal pri ustvarjanju predstave. Prispevek je želel nakazati to razvojno pot uprizarjanja in podati smernice za nadaljnje podrobnejše raziskovanje. Podrobneje bi bilo treba raziskati vplive (družbene, zgodovinske, politične, umetniške, gledališke) na razvoj uprizarjanja *Hlapcev*, prav tako raziskavo razširiti s podrobnejšim pregledom gradiva (poleg kritik še na posnetke uprizoritev, intervjuje ipd.), predvsem pa v okviru uprizoritev analizirati oz. raziskati odrski govor, ki je v kritikah le redkokdaj omenjen kot eden od elementov uprizoritve.

Viri in literatura

- BH, 1958: Uvodni akord – Hlapci. *Večer*, 20. 9. 1958. 2.
 CANKAR, Ivan, 1969: *Zbrano delo 5*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
 DEBEVEC, Ciril, 1934/35: Razgovor o »Hlapcih«. *Gledališki list SNG Drama Ljubljana* 4. 26–29.
 G[OVEKAR], Fr[an], 1934: Cankarjevi »Hlapci«. *Slovenski narod*, 3. 12. 1934. 3.
 HARTMAN, Bruno, 1958/59: Slovenska optimistična tragedija. *Gledališki list Drama SNG Maribor* 1. 6–10.
 INKRET, Andrej, 1980: Po dveh ljubljanskih uprizoritvah. Odprto vprašanje Cankarjevih Hlapcev. *Delo*, 31. 10. 1980. 24–25.
 JAN, Slavko, 1948/49: »Hlapci« Ivana Cankarja. *Gledališki list SNG Drama Ljubljana* 3. 50–57.
 JURCA TADEL, Vesna, 2010: Saj res: kdo je danes gospodar in kdo hlapec? *Pogledi*, 7. 4. 2010. 9.
 K[OBLAR], F[rance], 1934: Ljubljanska drama: Hlapci. *Slovenec*, 31. 10. 1934. 4.
 KORUN, Mile, 1997: *Režiser in Cankar*. Ljubljana: Mestno gledališče ljubljansko (Knjižnica Mestnega gledališča ljubljanskega, zv. 125).
 KOS, Janko, 1981: Ljubljanska dramaturgija. Hlapci 1980. *Sodobnost* 29/2. 113–128.
 KOZAK, Primož, 1980: *Temeljni konflikti Cankarjevih dram*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
 LUKAN, Blaž, 2009: Cankar, naš sodobnik. *Dialogi* 45/5–6. 27–48.
 LUKAN, Blaž, 2010: Hlapci s komentarji. *Delo*, 17. 3. 2010. 19.

- MERMOLJA, Ace, 1981: Izvirno branje Cankarjevega teksta in igra vrhunske umetniške vrednosti. *Primorski dnevnik*, 15. 3. 1981. 9. (Nadaljevanje: 18. 3. 1981. 4.)
- PAVŠIČ, Vladimir, 1937: Jermanov problem. *Ljubljanski zvon* 57. 369–373.
- PERŠAK, Tone, 1981: O Hlapcih in narodu. *Sodobnost* 29/3. 310–317. (Nadaljevanje: 412–429 in 555–574.)
- PIRJEVEC, Dušan, 1968: *Hlapci, heroji, ljudje*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- PODBEVŠEK, Katarina, 2010: Spreminjanje odrske govorne estetike v slovenskem gledališču 20. stoletja. Barbara Sušec Michieli idr. (ur.): *Dinamika sprememb v slovenskem gledališču 20. stoletja*. Ljubljana: Akademija za gledališče, radio, film in televizijo in Maska. 197–238.
- R. B., 2010: V ATP o hlapcih 21. stoletja. *Dolenjski list*, 11. 3. 2010. 15.
- SAGITTA, 1922: Ivan Cankar: Hlapci. *Jutro*, 5. 10. 1922. [nepaginirano].
- SLODNJAK, Marko, 1980/81: Bolečina in moč. *Gledališki list Mestnega gledališča ljubljanskega* 1. [nepaginirano].
- SMASEK, Lojze, 1958: Nedaleč od cilja (Ob otvoritvi mariborske dramske sezone). *Večer*, 24. 9. 1958. 5.
- SMASEK, Lojze, 1980: Hlapci z ozadjem. *Večer*, 14. 10. 1980. 6.
- ŠEGA, Drago, 1949: Pot v realizem (ob uprizoritvi Cankarjevih »Hlapcev« v ljubljanski Drami). *Ljudska pravica*, 13. 1. 1949. 4.
- ZUPANČIČ, Mirko, 1967: Ivan Cankar: Hlapci. SNG Ljubljana. *Naši razgledi*, 21. 10. 1967. 574.